

GENERATIV SUN'IY INTELLEKT BILAN TARJIMA MULOQOTIDA MADANIY MA'NONI SAQLASHNING LINGVISTIK MEZONLARI

Abduraximova Gulnoza Xolmirzayevna
Qo'qon universiteti Andijon filiali,
Tibbiyotda tillarni o'qitish kafedrası o'qituvchisi
ORCID: 0009-0001-5974-7825
E-mail: Gulnozaabdurahimova396@gmail.com

O'zbek tilidagi "mahalla", "hashar" va "andisha" birliklarining ingliz tilidagi talqini asosida

Annotatsiya. Maqolada generativ sun'iy intellekt vositasida amalga oshiriladigan tarjima muloqotida madaniy mazmunni saqlash muammosi o'zbek tilidagi "mahalla", "hashar" va "andisha" birliklari misolida o'rganiladi. Tadqiqot materiali sifatida elektron izohli lug'atda qayd etilgan ma'nolar, qo'llanish namunalari va ular asosida ishlab chiqilgan inglizcha tarjima variantlari tanlandi. Komponent, kontekstual va tarjimaviy tahlil yordamida madaniy birlikning nomini saqlash bilan uning matndagi vazifasini qayta ifodalash o'rtasidagi farq ochib berildi. Tahlilda referentning almashishi, ijtimoiy munosabatning umumlashtirilishi va xulq motivining asossiz aniqlashtirilishi ma'no o'zgarishining uch ko'rinishi sifatida ajratildi. Tarjima promptida madaniy xususiyatlarni umumiy tarzda saqlash talabi bilan birga, ayni kontekstda yo'qotilishi mumkin bo'lgan semantik belgilarni ko'rsatish zarurligi asoslandi. Madaniy birlikni saqlash, izohlash va kontekstual muqobil bilan berish usullarini tanlash uchun differensial mezonlar taklif etildi. Xulosalar model samaradorligiga oid eksperimental da'volar sifatida emas, tarjima promptlarini ishlab chiqish va natijalarni tekshirishga xizmat qiluvchi lingvistik asos sifatida taqdim etildi.

Kalit so'zlar: generativ sun'iy intellekt, tarjima prompti, madaniy birlik, semantik reduksiya, kontekstual ekvivalentlik, metonimiya, eksplikatsiya, lingvomadaniy talqin...

KIRISH

Madaniy mazmunga ega birlikni boshqa tilga o'girishda tarjimon predmet yoki hodisani nomlash bilan birga, uning matnda qaysi munosabatni ifodalayotganini ham aniqlaydi. Bir so'z joyini, shu joyda yashovchi jamoani yoki jamoaning vakillik tuzilmasini anglatishi mumkin. Boshqa birlik esa harakatning o'zini emas, uning qanday ijtimoiy munosabat asosida bajarilganini bildiradi. Shuning uchun madaniy ma'noning saqlanishi tarjimada alohida so'zning mavjudligi bilangina belgilanmaydi.

Generativ sun'iy intellekt bilan tarjima muloqotida ushbu muammo prompt darajasidayoq yuzaga chiqadi. Foydalanuvchi "*milliy koloritni saqlang*" deb topshiriq berishi mumkin, biroq bu talab qaysi ma'no belgisini saqlash, qaysi o'rinda izoh berish va qanday talqindan tiyilish kerakligini to'liq ochmaydi. Natijada, madaniy birlik asl

shaklida qoldirilsa ham, uning kontekstual vazifasi noaniq bo‘lib qolishi ehtimoli mavjud.

Javier Franco Aixelá madaniyatga xos birliklar tarjimasini tarjimashunoslikning alohida muammosi sifatida muhokama qiladi. Uning yondashuvi madaniy birlik bilan ishlashni ikki til o‘rtasidagi oddiy nom almashtirishdan kengroq jarayon sifatida ko‘rib chiqishga asos beradi. Mazkur maqolada shu muammo tarjima promptining mazmuni va tarjima variantini baholash mezonlari bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. [1]

Cheng Li, Mengzhou Chen, Jindong Wang, Sunayana Sitaram va Xing Xie tomonidan taklif etilgan CultureLLM yondashuvida madaniy farqlarni katta til modellariga kiritish maxsus ma’lumotlar va moslashtirish jarayoni bilan bog‘lanadi. Ushbu tadqiqot madaniy moslikni faqat javob tilini o‘zgartirish orqali hal etiladigan masala deb bo‘lmasligini ko‘rsatishiga qaramay, uning natijalari muayyan o‘zbek tillarida birlikning tarjimasini bevosita tasdiqlamaydi. [2]

Tarjima promptlarining madaniy birliklarga ta’siri Adeyola Opaluwahning Afrika she’riyati tarjimasiga bag‘ishlangan dastlabki tadqiqotida ham o‘rganilgan. Muallif madaniy xususiyatlarni ta’kidlovchi topshiriqlar qo‘llanganda ham tarjima yechimlarida nomuvofiqliklar saqlanganini qayd etadi. Bu kuzatish madaniy mazmunni saqlash talabini aniq tekshiriladigan belgilar bilan bog‘lash zaruratini kuchaytiradi. [3]

Maqolaning maqsadi **“mahalla”**, **“hashar”** va **“andisha”** birliklarining ingliz tillarida talqinida yuzaga keladigan semantik o‘zgarishlarni aniqlash hamda ularni hisobga oluvchi tarjima promptlari uchun lingvistik mezonlarni ishlab chiqishdir. Tadqiqot quyidagi savolga yo‘naltiriladi: madaniy birlikning qaysi xususiyati ayni kontekstda saqlanishi shart va ushbu xususiyat tarjima topshirig‘ida qanday ifodalanishi mumkin?

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot uchun uch birlik maqsadli tanlandi. “Mahalla” ijtimoiy va hududiy referensiyaning o‘zaro munosabatini, “hashar” faoliyatning jamoaviy tashkil topishini, “andisha” esa xulqning ichki motivi va baholovchi talqinini o‘rganish imkonini beradi. Ular o‘zbek tilidagi barcha madaniy birliklarning reprezentativ tanlanmasi sifatida emas, turli tarjimaviy muammolarni ochib beruvchi tahliliy holatlar sifatida ko‘rib chiqildi.

Materialning leksikografik asosini Izoh.uz elektron lug‘atidagi tegishli maqolalar tashkil etdi. Unda berilgan misollar aynan shu elektron manba orqali olindi. Lug‘atda badiiy asarga nisbat berilgan fragmentlar asl nashrning sahifasi tekshirilgan iqtibos sifatida taqdim etilmadi. [4] [5] [6]

1. Madaniy birliklarning semantik tahlili va ikki tildagi tarjima promptlarini ishlab chiqish bosqichlari

sifatida ko'rsatilmaydi. Tadqiqotda avtomatik tarjimaning aniqlik foizi hisoblanmadi; asosiy e'tibor tarjima qarorini dalillash va uni tekshirish mezonlariga qaratildi.

NATIJALAR

“Mahalla” birliklarida referentni aniqlash va metonimik munosabat. Elektron lug'atda “mahalla” hududiy-jamoaviy birlik, shu hududdagi kishilar hamda kengash yoki uning joylashgan o'rni bilan bog'liq ma'nolarda izohlangan. Undagi quyidagi misol jamoaviy referensiyani tahlil qilish imkonini beradi: “*To'y masalasida mahalla nima desa, shu bo'ladi.*” [4] Bu gapda mahalla so'ziga nutqiy harakat yuklangan. Nima desa predikati hududning o'zini emas, fikr bildiruvchi kishilarni yoki jamoa vakillarini nazarda tutadi. Demak, tarjima qarori so'zning eng umumiy lug'aviy muqobilidan oldin uning gapdagi semantik rolini aniqlashga tayanishi kerak.

Mualliflik tarjima varianti: “*The wedding arrangements will follow the decision of the mahalla community.*” Bu variantda jamoaviy referensiya ochiq ifodalangan bo'lsa-da, *decision* so'zi manbadagi oddiy fikr bildirishni rasmiyroq qaror tusiga kiritishi mumkin. Agar kengroq kontekstda rasmiy qaror nazarda tutilmasa, quyidagi variant ehtiyotkorroq bo'ladi: “*The wedding arrangements will follow what the mahalla community says.*”

Har ikki variantning afzalligi va cheklovi bor. Birinchisi inglizcha bayonda ravonroq umumshtirish beradi; ikkinchisi nutqiy harakatni saqlaydi. Qaysi biri maqbulligi matn janri va oldingi voqealarga bog'liq.

Shu misolda *local council* shaklini avtomatik qo'llash vakolatli tuzilmani manbada yetarlicha asos bo'lmasdan aniqlashtirishga olib kelishi mumkin. Aksincha, faqat *neighbourhood* shakli ijtimoiy referensiyani o'quvchining metonimik talqiniga qoldiradi. Bunday tarjima har doim xato emas, ammo jamoaning matndagi o'rni tadqiqot uchun muhim bo'lsa, ma'no yetarlicha ochilmasligi mumkin.

Mazkur holat uchun prompt quyidagicha aniqlashtiriladi:

Tahlil to'rt bosqichda olib borildi. Dastlab, birliklarning lug'aviy ma'nolari ajratildi. Keyin kontekstda faol bo'lgan ma'no va matn tomonidan tasdiqlanmagan qo'shimcha talqin farqlandi. Uchinchi bosqichda ingliz tilidagi tarjima variantlari o'rtasidagi referensial va pragmatik tafovutlar tekshirildi. Yakunda ushbu tafovutni boshqarishga qaratilgan o'zbekcha hamda ingliz tilidagi promptlar ishlab chiqildi.

Maqoladagi ingliz tilidagi tarjimalar va promptlar mualliflik tahliliy variantlaridir. Ular alohida generativ modeldan olingan javoblar

O'zbek tilida: *"‘Mahalla’ so‘zining referentini kesim va kengroq kontekst asosida aniqlang. Jamoa nazarda tutilgan bo‘lsa, shu ma‘noni saqlang; rasmiy kengash ma‘nosini faqat matn tasdiqlaganida qo‘llang."*

Ingliz tilida: *"Identify the referent of ‘mahalla’ from the predicate and wider context. Preserve the community sense where relevant; use an institutional council interpretation only when supported by the text."*

Bu yerda tarjima topshirig‘i muayyan ekvivalentni oldindan majburlamaydi. U ekvivalent tanlash uchun zarur bo‘lgan semantik farqlashni belgilaydi.

"Hashar" tarjimasida faoliyat natijasi va ijtimoiy usulning farqlanishi

"Hashar" lug‘atda ko‘pchilikning ishni bajarishga ixtiyoriy va beg‘araz ko‘maklashuvi bilan izohlanadi. O‘tkir Hoshimov asariga nisbat berilgan misolda quyidagi jumla keltirilgan: *"Xalq taomiliga ko‘ra, choyxonalar hashar yo‘li bilan quriladi."* [5] Gapning propozitsional mazmunida qurilish natijasi bilan birga uning amalga oshirilish usuli ham muhim. *Hashar yo‘li bilan* birikmasi mehnatning kimlar tomonidan va qanday hamkorlik munosabati asosida bajarilishini bildiradi.

Faqat *"Teahouses are built collectively"* tarzidagi variant jamoaviylikni ifodalaydi, ammo madaniy amaliyotning nomi va beg‘araz ko‘mak belgisi ochilmaydi. Quyidagi mualliflik varianti esa shu belgilarni aniqlashtiradi: *"Traditionally, teahouses are built through hashar, a form of voluntary communal labour."* Bu yechimda madaniy nom saqlanadi va qisqa izoh berilsa-da, izohli shaklni har bir takroriy qo‘llanishda qaytarish matnni og‘irlashtirishi mumkin. Birinchi uchrashuvda tushuntirilgan birlik keyingi o‘rinlarda izohsiz qo‘llanishi mumkinligi matnning yaxlitligi doirasida hal etiladi.

Tahlilning muhim jihati shundaki, qurilgan obyektning saqlanishi tarjimaning to‘liq muvofiqligini anglatmaydi. Harakat natijasi to‘g‘ri berilgan bo‘lsa ham, hamkorlik turi umumiy mehnat tushunchasiga aylantirilishi mumkin. Bunda asosiy yo‘qotish predmet ma‘nosida emas, ijtimoiy munosabatning ifodalanishida yuz beradi.

Bunday holat uchun prompt:

O‘zbek tilida: *"‘Hashar’ qatnashgan jumlaning tarjima qilishda faoliyat natijasi bilan uni bajarishning jamoaviy usulini farqlang. Zarur bo‘lsa, atamani saqlab, birinchi qo‘llanishda qisqa izoh bering. Lug‘aviy izohdan tashqaridagi ijtimoiy tafsilotlarni qo‘shmang."*

Ingliz tilida: *"Distinguish the outcome of the activity from its communal mode of organisation. Retain ‘hashar’ with a brief first-use gloss where necessary. Do not add social details unsupported by the source."* Ushbu promptda saqlanishi kerak bo‘lgan belgi aniq ko‘rsatilgan: u faoliyatning madaniy jihatdan tashkil topishidir.

"Andisha" tarjimasida motivni ortiqcha aniqlashtirish muammosi. *"Andisha"* elektron lug‘atda oqibatni o‘ylash yoki yuz-xotirga borish bilan bog‘liq mulohaza, umumiy fikr va odob-hayo bilan aloqador hissiy-axloqiy ma‘nolarda beriladi. Asqad Muxtorga nisbat berilgan qisqa misol quyidagicha: *"Qandaydir andisha tutdi tilini."* [6] Bu jumlaning tahlilida qandaydir birligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. U nutqdan tiyilish motivi mavjudligini bildiradi, lekin uning aynan nimadan iboratligini to‘liq

ochmaydi. Shunday ekan, tarjimada *fear*, *shame*, *respect* yoki *politeness* birliklaridan birini qat'iy tanlash matndagi noaniqlikni bartaraf etib, muallif ochiq qoldirgan sababni tarjimon nomidan belgilashi mumkin.

Ehtiyotkor mualliflik varianti: *“Some unspoken consideration held back the words.”* Ushbu variant ichki to'siq va motivning to'liq ochilmaganligini saqlashga urinadi. Biroq u o'zbekcha birlikning barcha axloqiy konnotatsiyalarini alohida ifodalaymaydi. Bu holat tarjima qarorida bir ustuvorlikni tanlashga to'g'ri kelishini ko'rsatadi: ayni jumlada barcha lug'aviy ma'nolarni sanashdan ko'ra, sababning aniqlashtirilmaganligini saqlash muhimroq bo'lishi mumkin.

“Fear prevented the speaker from responding” kabi variant esa qo'rquvni aniq sabab qilib belgilaydi. Agar kengroq kontekst buni tasdiqlamasa, bunday yechim izoh emas, qo'shimcha talqin bo'ladi.

Mazkur misol uchun prompt:

O'zbek tilida: *“‘Andisha’ning kontekstda ochiq qolgan motivini saqlang. Matnda dalil bo'lmasa, uni qo'rquv, uyat yoki hurmat bilan bir ma'noli tenglashtirmang. Tarjima uchun tanlangan ifodaning cheklovini alohida izohlang.”*

Ingliz tilida: *“Preserve the unresolved motive conveyed by ‘andisha’. Do not identify it specifically as fear, shame or respect without contextual evidence. Explain the limitation of the chosen rendering separately.”*

Bu topshiriq modeldan ko'proq ma'lumot yaratishni emas, manbadagi ma'no chegarasiga rioya qilishni talab etadi.

Madaniy ma'noni baholashning differensial mezonlari

Uch holatning qiyosi madaniy birliklar uchun yagona tarjima strategiyasini belgilash yetarli emasligini ko'rsatdi. Tahlil qilinadigan birlikning kontekstdagi vazifasiga qarab tekshirish mezonlari o'zgaradi.

Birlik	Asosiy tahlil muammosi	Saqlanishi zarur belgi	Asossiz o'zgarish xavfi
Mahalla	Referent va metonimik qo'llanish	Hudud, jamoa yoki tuzilma o'rtasidagi kontekstual farq	Jamoani dalilsiz rasmiy kengashga aylantirish
Hashar	Faoliyatning ijtimoiy tashkil topishi	Jamoaviy ko'makning tegishli belgilari	Hamkorlik usulini umumiy mehnat ma'nosiga qisqartirish
Andisha	Xulq motivining ochiqlik darajasi	Kontekstda aniqlangan va ochiq qolgan ma'no chegarasi	Noaniq motivni bitta hissiyot bilan almashtirish

Jadvaldagi mezonlar tarjimani “milliy” yoki “milliy emas” tarzidagi umumiy baholashdan aniqroq tekshiruvga o'tish imkonini beradi. Bunda savol madaniy nomning mavjudligi bilangina cheklanmaydi: referent, munosabat va motivning manbaga muvofiqligi tekshiriladi.

MUHOKAMA

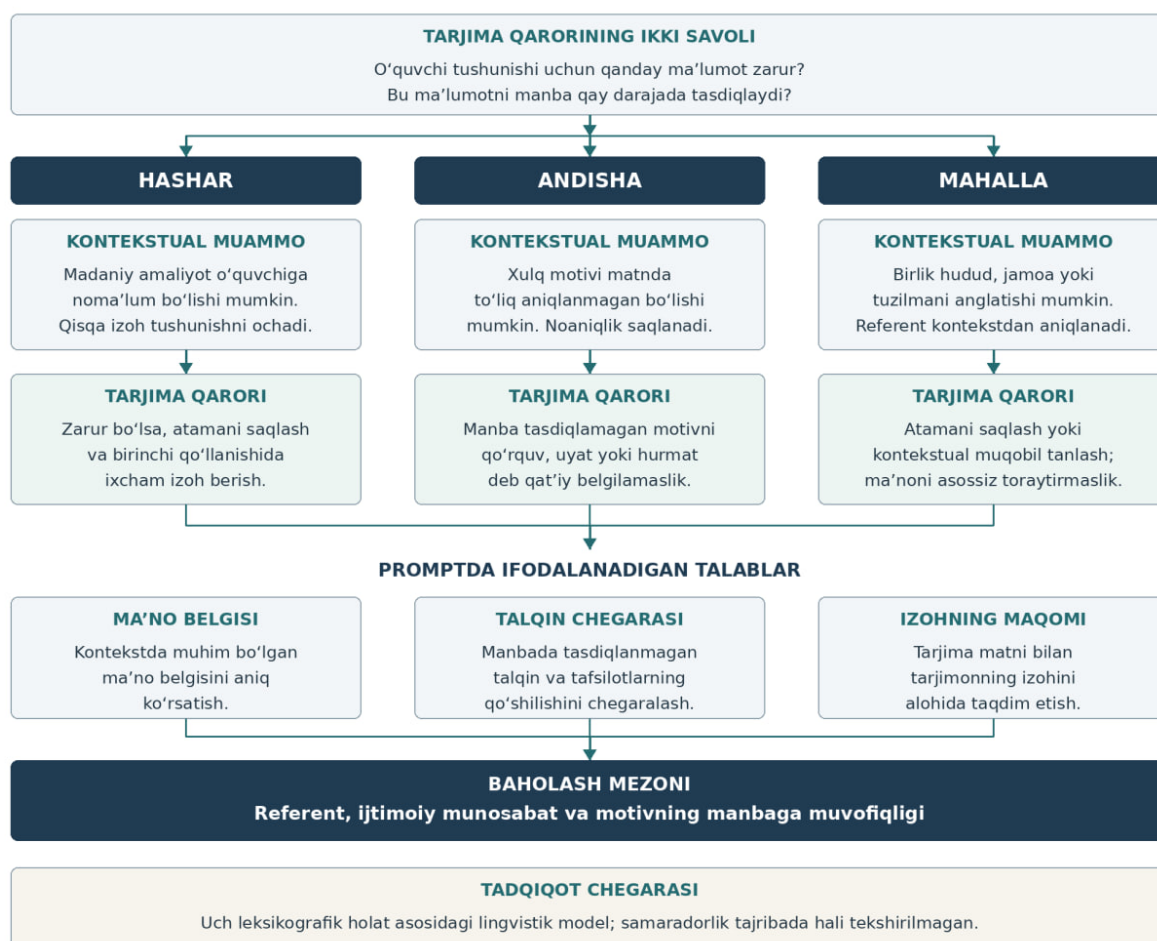
Tahlil madaniy ma'noni saqlash bilan matnni kengaytirish o'rtasidagi munosabatni qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Izoh qo'shish ayrim vaziyatlarda ma'noni ochadi, boshqa vaziyatlarda esa manbada mavjud bo'lmagan talqinni kiritishi mumkin. Shu sababli eksplikatsiyani har doim ijobiy tarjima amali sifatida baholash asosli emas.

“Hashar” misolida qisqa izoh o‘quvchi uchun yetishmayotgan tushunchani ochishga xizmat qiladi. “Andisha” misolida esa aniq sababni qo‘shish matnning ataylab ochiq qoldirilgan mazmunini toraytiradi. Demak, tarjimaviy qaror ikki savolga javob berishi kerak: o‘quvchi tushunishi uchun qanday ma’lumot zarur va shu ma’lumotni manbaning o‘zi qanchalik tasdiqlaydi?

Bu farq tarjima promptini ishlab chiqishda ham saqlanishi lozim. *Explain the cultural meaning* kabi umumiy topshiriq izoh hajmini oshirishga undashi mumkin. Ayni paytda madaniy birlikning matndagi vazifasi izohning ko‘pligi bilan emas, to‘g‘ri chegaralanganligi bilan qayta yaratiladi.

TARJIMA PROMPTLARIDA MADANIY MA’NONI SAQLASH MEZONLARI

Kontekstga asoslangan izoh, talqin chegarasi va natijani baholash

Manba: maqoladagi qiyosiy tahlil asosida muallif ishlanmasi.

Shuningdek, atamani asl shaklida qoldirishni avtomatik muvaffaqiyat deb bo‘lmaydi. O‘quvchi *mahalla* so‘zini ko‘rishi mumkin, ammo uning ayni gapda hududmi, odamlar jamoasimi yoki tashkilotmi ekanini anglamasligi mumkin. Aksincha, ayrim kontekstlarda nomning ingliz tilidagi umumiy birlik orqali berilishi mazmunni yetarli darajada saqlaydi. Demak, saqlash va almashtirish o‘rtasidagi tanlov matndan tashqari qat’iy qoida bilan hal etilmaydi.

Maqolada ishlab chiqilgan yondashuv tarjima promptini kontekstda muhim bo'lgan ma'no belgisini ko'rsatish, mumkin bo'lgan noto'g'ri talqinni chegaralash va izohning maqomini ajratish asosida tuzishni nazarda tutadi. Bunda tarjimaning o'zi bilan tarjima haqidagi sharh alohida berilishi maqsadga muvofiq. Izoh matnga qo'shib yuborilsa, muallif bayoni va tarjimonning tushuntirishi farqlanmay qolishi mumkin.

Natijalarning amaliy qiymati tayyor "eng yaxshi prompt" taqdim etilishida emas, tekshirish mumkin bo'lgan qaror mezonlari ishlab chiqilganidadir. Generativ tizimga berilgan topshiriq keyingi javobni baholash uchun ham asos bo'lishi kerak. Masalan, "*andishani saqlang*" talabi umumiy qoladi; "*matnda aniqlanmagan motivni qo'rquv deb belgilamang*" talabi esa muayyan semantik xatoni aniqlashga imkon beradi.

Tadqiqotning chegarasi uch leksikografik holat bilan ishlanganidadir. Keltirilgan promptlar turli modellarda tajriba orqali solishtirilmagan. Keyingi bosqichda ularning samaradorligini tekshirish uchun bir xil manba parchalari, model va sozlamalar, takroriy generatsiyalar hamda mustaqil tarjimon baholari zarur. Bunday tekshiruvsiz taklif etilgan ko'rsatmalar model natijasini kafolatli yaxshilaydi degan xulosa chiqarilmaydi.

XULOSA

O'zbek tilidagi "mahalla", "hashar" va "andisha" birliklarining qiyosiy tahlili madaniy ma'noning saqlanishi turli semantik vazifalar orqali ta'minlanishini ko'rsatdi. "Mahalla" misolida referentni aniqlash, "hashar" misolida hamkorlik usulini ifodalash, "andisha" misolida esa motivning ochiqlik darajasini saqlash ustuvor mezon sifatida belgilandi.

Madaniy birlikning asl shaklini qoldirish uning kontekstual mazmunini avtomatik ravishda saqlamasligi aniqlandi. Shu bilan birga, izohli tarjima ham har doim to'liq muvofiqlikni ta'minlamasligi, ortiqcha aniqlashtirish manbadagi ma'no chegarasini o'zgartirishi asoslandi.

Tarjima promptida umumiy madaniy moslik talabi bilan bir qatorda muayyan kontekstda saqlanishi kerak bo'lgan belgi va dalilsiz kiritilmasligi lozim bo'lgan talqinni ko'rsatish taklif etildi. Ushbu yondashuv prompt yaratish bilan tarjima sifatini tekshirishni yagona lingvistik mezonlar orqali bog'lashga imkon berdi.

Madaniy mazmunni qayta ifodalashda referensial aniqlik, ijtimoiy munosabatning saqlanishi va talqin chegarasiga rioya qilish o'zaro farqlanuvchi baholash yo'nalishlari sifatida ajratildi. Mazkur mezonlar generativ tarjima bo'yicha keyingi empirik tadqiqotlarning tahliliy asosini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Franco Aixelá J. Culture-specific Items in Translation // Álvarez R., Vidal M. C.-Á. (eds.). *Translation, Power, Subversion*. Clevedon: Multilingual Matters, 1996. P. 52–78.

2. Li C., Chen M., Wang J., Sitaram S., Xie X. *CultureLLM: Incorporating Cultural Differences into Large Language Models*. 2024. P. 69–98.

3. Opaluwah A. *Prompt-oriented Output of Culture-Specific Items in Translated African Poetry by Large Language Model: An Initial Multi-layered Tabular Review*. 2025. Preprint. [Elektron manba](#).
4. Izoh.uz. Mahalla. O'zbek tilining elektron izohli lug'ati. [Lug'at maqolasi](#).
5. Izoh.uz. Hashar. O'zbek tilining elektron izohli lug'ati. [Lug'at maqolasi](#).
6. Izoh.uz. Andisha. O'zbek tilining elektron izohli lug'ati. [Lug'at maqolasi](#).